

ФС
Ц 153
К 49

УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ КНИГОЗНАВСТВА

П. КЛИМЕНКО

**ГРАФІКА ШРИФТУ
В ОСТРОЗЬКІЙ БІБЛІЇ**

КИЇВ—1925

В 48942

Ш 158

УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ КНИГОЗНАВСТВА

П. КЛИМЕНКО

ГРАФІКА ШРИФТУ
В ОСТРОЗЬКІЙ БІБЛІЇ

27-21589

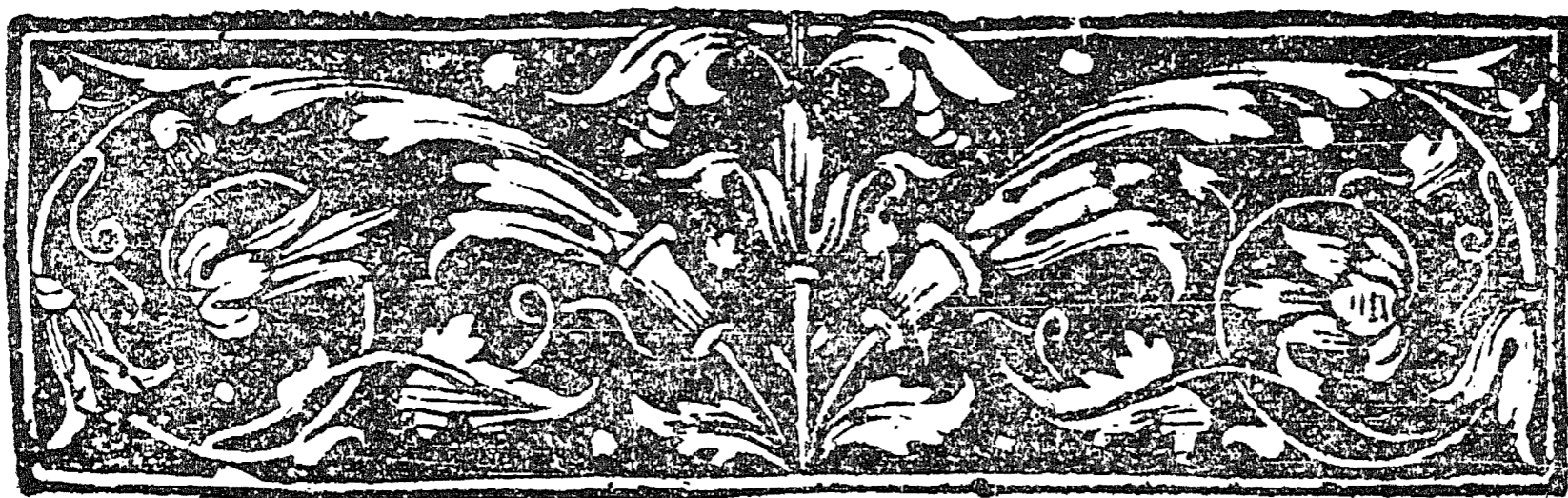
НАЦІОНАЛЬНА
ПАРЛАМЕНТСЬКА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ

КИЇВ — 1925

[655.2 (47.7) (09)]

Відбитка з „Трудів Українського Наукового
Інституту Книгознавства“ том I.

Київський Окрліт. № 11702
Держтрест „Київ-Друк“
2-а друк., Пушкінська, 4.
Зам. 3196—150.

ГРАФІКА ШРИФТУ В ОСТРОЗЬКІЙ БІБЛІЇ.

I.

НА ІСТОРИЧНЕ дослідження графічного матеріалу шрифту книги досі зверталось мало уваги. А тим часом, щоб з'ясувати розвиток друку, а особливо в зв'язку з суспільно-економічною його основою, дослідження шрифту має найбільше значіння. Друкар в тім чи іншій шрифті вбачав засіб здобути найбільше читачів своїй книзі. Отже, у шрифті відбивався склад тих читачів, для яких призначалося книгу. Через це власне склад читачів посередньо чи безпосередньо був творцем книги. Розкрити цього творця, а значить установити суспільну цінність книги дає змогу передовсім її шрифту, а потім уже мистецька її окраса, коли вона гармоніює зі шрифтом. Шрифт вдається найлегше й найвірніше механічно порівнювати й тому він може стати за точніший показчик тієї еволюції, що одбувалася у книготворчій суспільній верстві. Разом з тим графічні джерела шрифту можуть вважатися за правдивий відбиток ідеологічної зв'язаності та підвпливовості тієї суспільної верстви, що створила графічну основу книги. Все це остільки-ж вірне для сучасного графічно-книжного матеріалу, як і для минулого. Але на зразках минулого дослідити його вірність простіше й легше.

АВБАКУМЪ ПОРЪКЪ ГЛАВІ А

Рече же видѣ авбакумъ
 пррискъ. доколы гн възвоу
 и не оуслышшиши. възопію
 к тебе обидити, и не оуб
 виши. авбакумъ оуказъ
 труды и болюзны, оусмотриши
 еспрастни и бесечестіе, прогнѣхъ мѣхъ
 выистъ судъ, и суди възземаютъ
 сего ради расыплется законъ, и не
 и зводитъ до стверженіа судъ,
 тако нечестивыи преобидитъ пра
 вдыи. сего ради и звидитъ
 судъ оуисривленъ. видити обидан
 кін, смотриши и чюдитесь чюдеси
 и не оучити. понеже дѣло а дѣлаю

іако рыбы морскіа, и іако гадъ немъ
 мѣця естаришшиши. екончаніе оу
 дою възхити, и прывече и мрежу,
 иebra и стѣми своїми. сего ради си
 кѣхъ безелитса и възрадетса ерце
 его. сего ради пожре мрежи своєю
 и кадити стѣтѣ своєю, іако пѣми ра
 блажи чаетъ своєю и пища его и збрат
 ной. сего ради препинаютъ мрежу
 своєю, да прено и зблани еспраны
 непоцидипти

Истражебъ своєю еспанъ,
 и възлѣзъ на камыни, да
 смотри іако видѣти чгю
 стѣлетъ възмнѣ, и чгю
 вбцяю до обличенія моего
 и възлѣзъ камины, и ре възпнши
 видѣніе іавѣже водъскъ, іако да по
 тонитъ чгю чгю. зане еще видѣт

1. Частина сторінки Острозької Біблії.

Острозька Біблія графікою свого основного шрифту дуже придатна та показна для розкриття його суспільної відповідності. Це розкриття досягнемо простим порівнянням основного шрифту Острозької Біблії з відповідним матеріалом у других тогочасних та пізніших писаних і друкованих текстах¹.

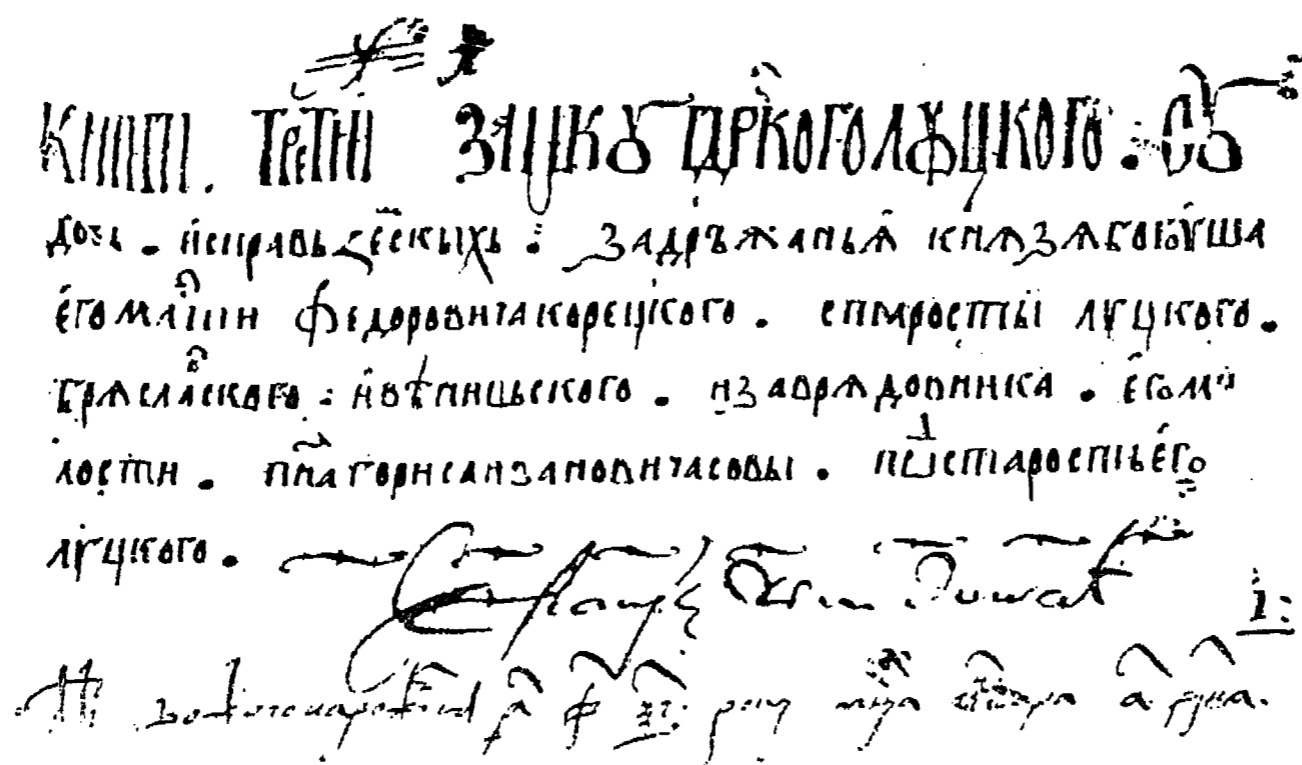
Літери в Острозькій Біблії: Б, І, И, К, Л, М, Н, П, Р, С, Т, С, О, Ф, Ч, Ш, Ц, Ю, З, Ъ — подібні до відповідних літер в українському півуставі половини XVI віку (див. мал. 1)². Де-які з цих літер подібні навіть до скорописно-уставних літер у луцьких та інших волинських записових книгах 1560—1580 р.р. (див. мал. 2—5)³. Літера „т“

¹ Острозька Біблія має кілька шрифтів, але один з них основний, яким друковано майже всю книгу, а іншими побічні окремі частини книги. Ми поки обмежимо аналізом основного, як найбільшого кількістю і найвиразнішого якістю.

² Див. також „Палеографическій Изборникъ“. Матеріали по історії южно-рускаго письма въ XV—XVIII в.в., изданые Киевской Комиссіей для разбора древнихъ актовъ. Вып. I. Таблицы II—XII.

³ Книги зберігаються в Київському Центральному Архіві Давніх Актів №№ 954, 2035, 2037, 2095.

в цих записах має таку саму подвійну форму, якої вживається в Острозькій Біблії. Таким чином більшість літер в Острозькій Біблії подібна до літер у волинських та київських рукописних книгах того часу, і напевне ритовник шрифту Острозької Біблії взяв їх звідти. Він надав їм лише правильнішої форми, проте й після того вони не набули

2. Заголовок гродської записової книги Луцького замку 1563 р.

гостроломної простолінійності, що маємо в уставних літерах, а зберегли основну криволінійність українського півуставу та м'якшу ламаність кутів його. Літери в Острозькій Біблії — а, г, д, е, є, н, ц — подібні до відповідних літер у Києво-Печерському Патерику 1554 року. Це типові літери українського півуставу першої половини XVI віку без жодного нахилу до скоропису. Подібні написання літер мають і білоруські рукописні пам'ятники XVI віку¹.

Літери в Острозькій Біблії — к, з, о, ѣ — мають дві або навіть три форми графічні. Літера „в“ має дві форми: одна — подібна до літери „в“ Києво-Печерського Патерика 1554 р., друга — подібна до „в“ україно-білоруського скоропису, звідкіля її також взяв ритовник літер Несвизького Катехизису 1562 р. Літера „з“ має три форми графічні.

¹ Карскій. „Очеркъ Славянскої Кирилловскої Палеографіи“, стор. 442 і 443.

Одна форма подібна до готицько-латинського „S“ книг рукописних з Поділля другої половини XVI в. (див. мал. 8 і 9)¹; такої графічної форми в півуставі, або скорописному півуставі Волинсько-Київському другої половини XVI в. немає; із слов'янських рукописів її вживається в „Сборнику“ 1448 року² невідомого походження, але щонайпевніше українського, або південно-слов'янського. Друга форма графічна „з“ подібна тій, яку має ця літера в заголовних написах Луцької та Володимирської записових книг 1563, 1567, 1569, 1570 р.р. (див. мал. 2). Трохи відмінна графічна форма „з“ мається і в Львівському Апостолі. Не виключене, що ритовник літер Острозької Біблії взяв її з Апостола. Третя форма „з“ в Острозькій Біблії подібна до уставного „ЗЕЛО“, що вживається в Києво-Печерському Патерику 1554 р. та у Львівському Апостолі; більше подібності мається між „з“ Острозької Біблії і „з“ Патерика, особливо у верхній частині цієї літери.

Літера „о“ має дві графічні форми: одну—подібну літері „о“ Києво-Печерського Патерика 1554 р., другу—подібну до літери гродських записових книг Волинських 1560—1580 р.р. Літера „ю“ в Острозькій Біблії подібна до відповідної літери в Києво-Печерському Патерику 1554 р.

Літери „ѣ“ та „ѡ“ в Острозькій Біблії мають по дві графічні форми, відповідні формам цих-же літер в Києво-Печерському Патерику 1554 р. та півуставного скоропису волинських записових книг 1560—1580 р.р. Літери „ж“, „х“ в Острозькій Біблії подібні до відповідних літер уставних, але мають звичайну криволінійність всіх інших літер в Острозькій Біблії.

Маловжиточні літери „ѵ“, „Ѷ“ та інші—подібні до півуставних літер в Києво-Печерському Патерику 1554 р.

Великі, „прописні“ літери майже всі подібні до відповідних літер у записових книгах волинських 1560—1580 р.р.³. Очевидячки, їх брав ритовник літер в Острозькій Біблії,

¹ Книга цеху бондарів etc. 1585—1783 р.р. зберігається в Кам'янець-Подільському Археологічному музеї.

² Карській, ор. с., стор. 432.

³ Записові книги 1571 р. в Київському Центральному Архіві Давніх Актів № 957. 2073 мають значну кількість таких літер, подібних до великих літер Острозької Біблії.

ВНИТЫ СПРАВЪ СУДОВЫХЪ

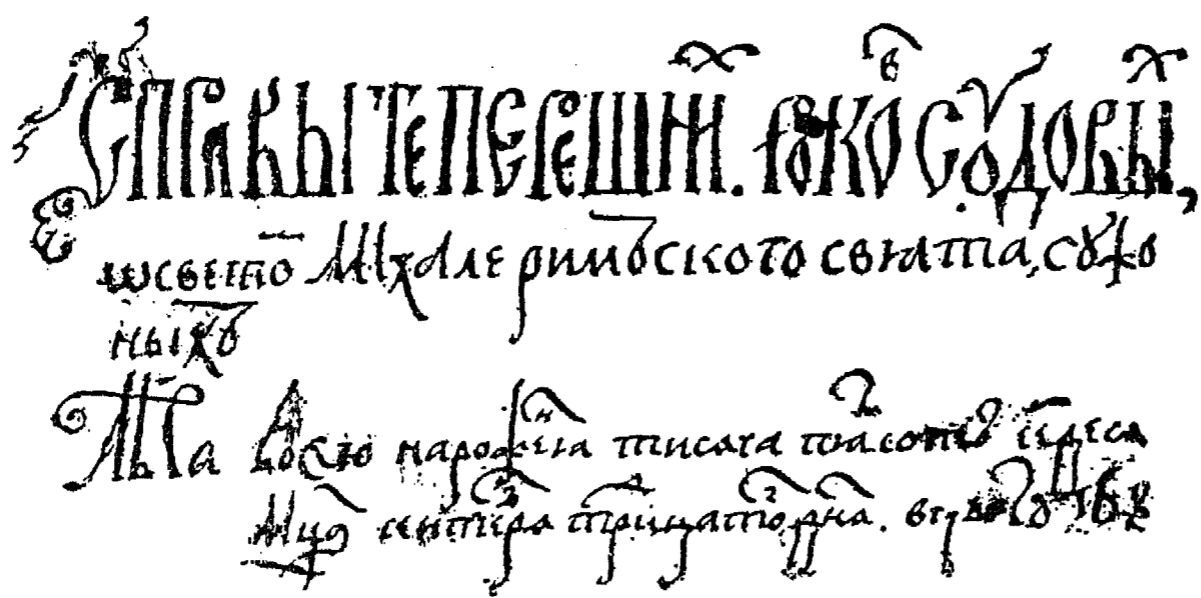
Земский повѣствователь. Который изданъ
 в 1576 году. В 1580 году
 в старомъ союзнѣ судовъ
 Христового повѣдана. Нимъ
 Христового писаря Бра
 тино Стоудеиско мѣти го
 михъ. Архивъ: Архивныи
 павъ селовъ сардвато. Чова
 то михъ рѣшало свати
 Записного павовъ гоудеи
 сати мѣти. Благородной. павовъ
 Шенорола. таври. И правды
 Писарю. Бѣли. А то сати
 и правды

247

В 1576 году. В 1580 году
 в старомъ союзнѣ судовъ
 Христового повѣдана. Нимъ
 Христового писаря Бра
 тино Стоудеиско мѣти го
 михъ. Архивъ: Архивныи
 павъ селовъ сардвато. Чова
 то михъ рѣшало свати
 Записного павовъ гоудеи
 сати мѣти. Благородной. павовъ
 Шенорола. таври. И правды
 Писарю. Бѣли. А то сати
 и правды

3. Сторінка 639-а з книги Луцької земської записової поточної і декретової 1576—80 р.р.

з цього вживаного на Волині письма, бо графічні форми їхні подібні і мають однакову схожість до півуставного написання. Навіть і ті великі літери волинських записових книг 1560—1580 р.р., що не мають правильного півуставного написання, а подібні до латинських скорописних, наприклад „т“^с, все-таки стали за зразок ритовникові літер в

4. Заголовок книги Володимирської земської записової і поточної 1567, 1569, 1570 р.р. Арк. 140, зворіт.

Острозькій Біблії. І в такому скорописному вигляді не відкидає ритовник та вживає їх поруч з іншими півуставними. Це є доказом тому, що одним з головних джерел графічних для ритовника літер в Острозькій

Біблії були Волинські записові книги другої половини XVI віку.

Отже порівняння графічних форм літер у Острозькій Біблії з формами відповідних літер головним чином українського рукописного матеріялу того часу дозволяє нам установити, що графіка шрифту в Острозькій Біблії має основний матеріял в українськiм півуставі половини XVI в. та півуставному скорописові першої чверти другої половини XVI віку. Тільки дві-три літери можна-б визнати взятими зі львівського Апостола, латино-готицького рукописного тексту Поділля другої половини XVI в. та з уставного письма. Та й цей, чужий українському півуставу, матеріял пристосований до основного шрифту так гармонійно, що можна припускати, що не сам ритовник його припасовував, а він уже гармоніювався в рукописах, які не дійшли до нас, а звідтіля вже взятий був за зразок літер для Острозької Біблії. Треба сказати, що найважливіше можливе джерело шрифту Острозької Біблії—волинські записові книги до 1560 року, тоб-то того часу, коли у письмі панував півустав,—не дійшли до нас. Можна гадати, що як-раз у цих книгах знаходився графічний матеріял літер

Острозької Біблії; через це основна маса цього матеріалу півуставна аналогізується з тогочасним подібним півустановом Київо-Печерського Патерика 1554 р., а значна частина літер, що вже набула тоді скорописного вигляду, аналогізується з скорописними літерами волинських записових книг після 1560 р.

Звичайно є й великі подібності між графікою шрифту Острозької Біблії й рукописних богослужбових книг того часу. На ці подібності вказує й аналогія окремих літер Київо-Печерського Патерика та Острозької Біблії. Але є й велика різниця головно в тім, що літери рукописних богослужбових книг відзначаються більшою простолінійністю. Типове у цім відношенні так зване Тверитинівське Євангеліє 1561 року дає належне з'ясування цієї різниці. Писане різними руками воно ні в одному начеркові не має криволінійности літер Острозької Біблії, хоч конструкція їх і навіть конфігурація здебільшого однакові (див. мал. 7)¹.

Значно складніше з'ясувати основний графічний матеріал заставних літер у Острозькій Біблії. Конструкція самих літер цілком нагадує таку саму конструкцію літер в українським півустанові середини XVI в.² Звуженість та підвищеність—це головна прикмета цієї конструкції, яку ми й бачимо в заставних літерах Острозької Біблії, а так само й у заставних літерах рукописних пам'яток українських XVI віку. Оригінальне для літер у Острозькій Біблії—це їх рослинне орнаментування. Подібного орнаментування не спостерігаємо в друках та рукописах попередніх Острозькій Біблії. Знаходимо лише подібності в загальній конструктивності заставних літер у Острозької Біблії та Київо-Печерського Патерика 1554 р., „Сборника“ 1448 р., Луцької та Володимирської гродських книг (див. мал. 3 і 5). У останніх подібність не стільки конструкційна в самій літері, скільки композиційна у відношенні заставної літери до цілого тексту. Отже заставні літери в Острозькій Біблії та текст, що до скомпонування, цілком відповідають

¹ Тверитинівське Євангеліє зберігається в рукописнім відділі Всенародньої Бібліотеки України. Рукописний відділ № 166.

² Заголовки Луцьких та Володимирських книг дають належне уявлення цієї конструкції.

пам'яткам півуставного письма того часу. Дається натяк і на рослинний орнамент заставних літер з Острозької Біблії. Вузлуватість і завитки простих ліній заставних літер гродських книг свідчать про ускладнення основних конструктивних простих уже в писаних літерах. Ще більше подібного орнаменту знаходимо в Минеї, Псалтирі, Служебнику молдаво-волоського походження XV, XVI в.в.; де-що подібного мається і в Пересопницькій Євангелії¹. Дуже подібні заставні літери в Литовському Статуті 1529 р.². Нарешті значну подібність з літерами заставними Острозької Біблії мають заставні літери „Тверитинівського Євангелія“ 1561 р., з яких, можна гадати, скоріше за все й розвилися орнаментальні мотиви заставних літер Острозької Біблії.

Поширеність територіяльна, як і протяг часу, коли подібних літер вживалося, свідчить про сталість графічного цього елемента та довгочасну його витривалість. Але супроти орнаменту на заставних літерах у Острозькій Біблії елемент цей у рукописних пам'ятках недорозвинений. В Острозькій Біблії рослинний орнамент заставних літер гармонійно припасований, як до основних форм заставних літер, так і до криволінійності та заокругленості цілого графічного змісту всіх літер: він ніби м'якшить різко сполучені лінії заставних літер і наближає їх цим до простих—рядкових.

Треба гадати, що в основі конструкції шрифтової графіки Острозької Біблії лежали вже формально готові композиції рукописні, що до нас не дійшли, або яких ми ще не знайшли. Чи ці рукописні композиції мали вже заставні літери з рослинним орнаментом, подібним до того, який мають літери заставні в Острозькій Біблії, ми не знаємо. Можемо лише відмітити можливий сторонній вплив і джерело його. Найбільше є підстав гадати, що маємо тут вплив західнього готицького друку. Заставні літери в готицькому письмі чи стародруку прикрашалося звичайно хвилястими, завитковими лініями. Можливо, що на цьому ґрунті протягом XVI століття виробився рослинний орнамент в самім західньо-європейським друкарстві. Звідсіля зразки його міг взяти

¹ „Славянскій и восточный орнаментъ по рукописямъ древняго и новаго времени собралъ и изслѣдовалъ Вл. Стасовъ“. Спб., 1887, арк. XXXIV, XXXVIII, XLVII, XLVIII.

² Działynski. „Zbiór praw Litewskich“. Додаток факсиміле першої сторінки литовського статуту.

ритовник літер для Острозької Біблії. Але коли основний матеріал графічний взяв він із місцевих джерел, то це робить можливим, що й рослинний орнамент заставних літер міг існувати тут в недійшлих книгах і, значить, розвинувся

*Coram eodem offio Consulari, Comparens personaliter Promissus Al:
bertus Victor Cuius Camenecensis Sumus in iudic & corpore existens palus
et per expressum ac libere recognovit quia de manibus Hanstie
Witthoria Cuius Camenecensis accepit & effectualiter tenuit taleras
nisi tres nisi pendens: 12. rone Arundine quam habebat ex testi
tudine in anno sumati Nicclai als. i. ikolauc. Consulis in illo
Phabysik ex una & Gygatbek partibz ab altera iacen & consisten
de qua perceptio sumia taleraz & interiaz 12. predictis Albertis
Honestam O. ichora ppetui ginctant & silentiu ppetui habere p:
sentu inscriptioni compromisit super qd. Niccom offio nite possit*

**A C T U in Pretorio Camenecen
feria sexta post festu S. Laurentij
proxi^a Coram Plenaria Consulari residentia Sub Proconsu:
latu sumati Blasii Bacc^o Anno dñi M. D. LXX. iij**

Stanisla^o Pythorany Pnedor

*Stans personaliter Coram plenaria Consulari residentia Etimundus Str:
nifans Pythorany libere & palam recognovit quia accepit unum
ut & effectualiter tenuit Sexagena taleraz in quatuor sex & silimie
nos 20 moneta lit^a a Cromdo Pnedore meala Camenecensis, de qua per
ceptioni sumia Sexagena rone Ledolion & predictis Stanislaus
Pythorany pged. Etim Pnedorem ppetui ginctant usando ab
cedendo iustificando admittant inscriptionem coram offio dñi
ciali factam Super qd. nite offio solutum est.*

**A C T U in Pretorio Cuius Came
necensis feria quinta post festu omnium S. Anthonij
proxi^a Coram plenaria Consulari residentia Sub
Proconsulatu sumati Sebastiani Gralowsky**

Marti^o Iach de Grunyn

*Coram eodem offio Consulari Comparens personaliter Etimundus Str:
obsondi Ministerialis Cuius Cuius Cuius Cuius Cuius Cuius Cuius
nes se Nobiles Casparum Golembonsky & Joannes. Nidonsky palam m:
tam sus rlonis nisi Nobilibz amb rlonem quia a Martini de Crim. genito
Iach libere ac temale recognoscenem qm ipse Martinus cecidit olim*

6. Сторінка з книги протоколів і ухвал Кам'янець-Подільського войтовсько-лавничого суду 1571 року.

самостійно в південно-слов'янському та українському письменстві XVI століття. Плетьонка в заставних тератологічних літерах, переформована з уподібненням до готицького завитково-хвилястого орнаменту, могла дати щось подібне до рослинного орнаменту. Тут могло статися й відновлення традиції старого листяного орнаментування часів ще візантійських. Як і коли це могло статися, можна установити, тільки дослідивши генезу півустановного письма з відповідними заставними літерами. Не можна сказати, в яких саме формах, але не виключена тут самостійна творча робота українських

майстрів, що й могли створити рослинний орнамент сухих ліній в півустановних літерах, натомість вживаних в установнім письмі тератологічних стильових елементів.

Літера заставна „К“ в луцьких записових книгах дає нам уявлення про спрощене її орнаментування відповідно до потреби гармонійно припасувати їх в новім півустановно-

на ро тг на го пр тч а кр і ла і ш а .
на ли пр

ВІСНОВИ

І О Н Е Ж Е О У В О М Н О З И Н Л А Ш А
Ч И К И П И Ш О В К С П Ъ А І О Н З К
Р Ъ Ш О В Л Н И К І В А Н А С В Е Ц І Е
Я К О Ж Е П Р Ъ Д Л Ш А Н І . І О
С Н П Р Ъ В Л С А М О В И Д Ц И П І С Л У
Г Ы В Ъ В Ш Е І С Л О В Е С И . І З В О
Л И С А И М Н К О О І К С И В О К А
В Ш Х В И Ш Е В К І С П Ы Ш И О .
П О Р А Д У П И С А Т И Т Е Б Ъ Д Р К
Ж Л В Н Ы И Ф І О Ф И Л Е Д Р А
З Д М Ъ Е Ш И І О Н И Х Ж Е Н Л О У
Ч И С Л Е С И С Л О В Е С Ъ Х О У Т Р А
Ж Е Н І Е Р Ы К Ъ Д Н І Р О Д А Ц Р Ъ
І О У Д Е И С К А . П Е Р Ъ И Н Ъ К Ъ

с е , к е н а з а ч а л ш і е і ш а к р і т л а
в ѡ і о і д і с т ь в ѡ д н і п р о д а н о а

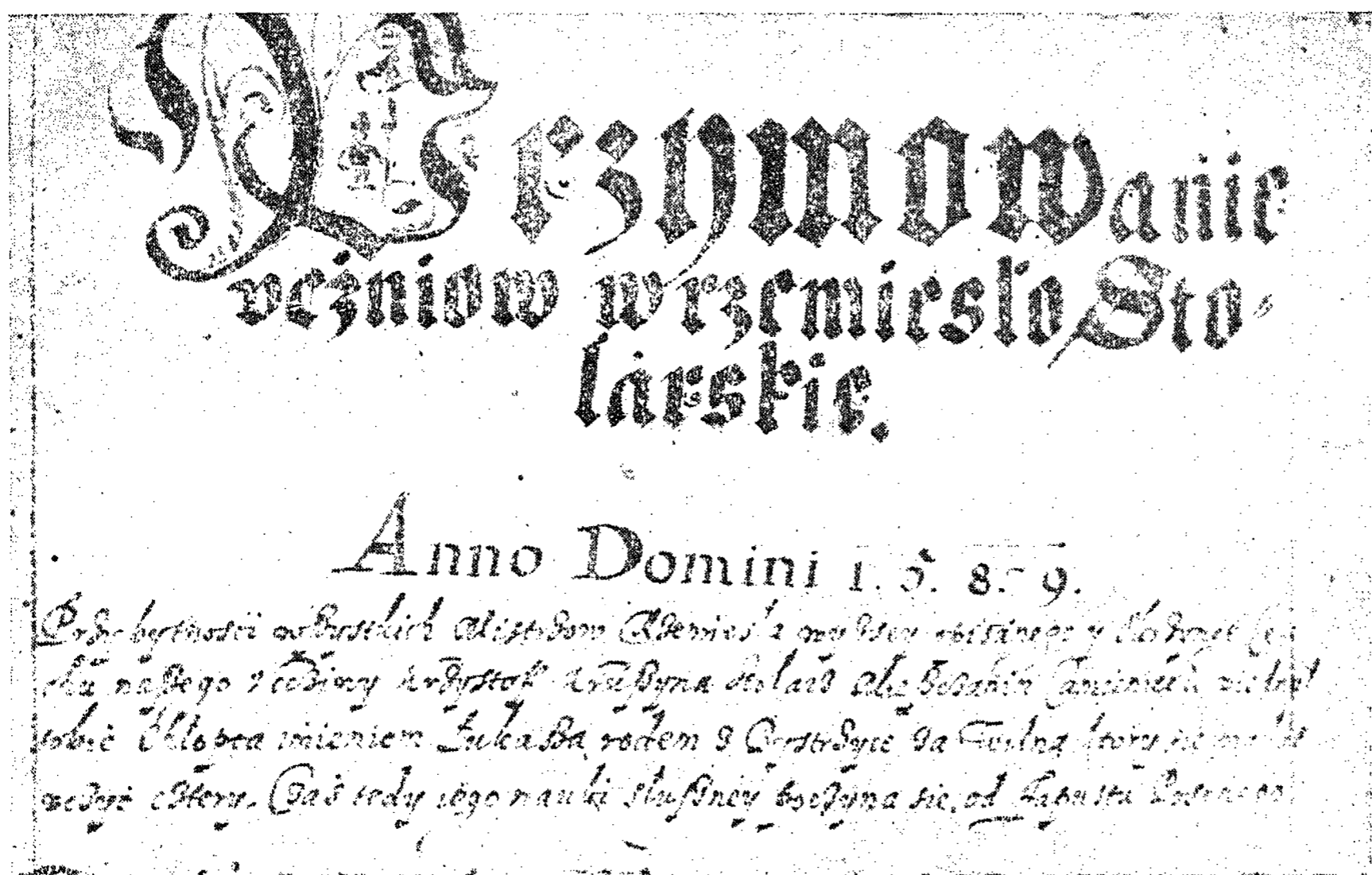
З а з
С

З а з
В

скорописнім письмі. Щось подібне повинне було статися в формах заставних літер в мент, коли зароджувалося півуставне письмо замість попереднього уставного з його тератологічними заставними літерами, які не гармоніювали письму півуставному. Новий спосіб komponування заставних літер могли брати з готицьких зразків. Маємо останки навіть територіально й часово близькі Острозькій Біблії, уживання готицького письма та готицьких заставних літер з напіврослинним орнаментом. Такі заставні надписання є у записовій книзі цеху бондарів, стельмахів, колодіїв, столлярів м. Кам'янця на Поділлі 1585 р. (див. мал. 8 і 9). Ясно, що тут маємо останки глибокої вікової традиції готицько-польського та готицько-латинського письма. Ці останки мають навіть де-які подібності серед літер Острозької Біблії та в півуставній скорописі волинських записових книг 1560—1580 р.р. Такі є літери „z“ та „t“, які в первісно-натуральних формах знаходимо в Кам'янецьких записових латинських книгах 1580 р. (див. мал. 7)¹. Літеру „t“ взято з латино-готицького письма в українську півуставну скоропись, звідси вона перейшла до шрифту Острозької Біблії; що до літери „z“, яка не зустрічається серед літер волинських записових книг, то перехід її від латино-готики до Острозької Біблії міг бути простіший та безпосередніший. Прямі впливи західно-європейської скорописи на шрифт Острозької Біблії малопомітні. Скоріше за все, що й впливи готичних заставних літер, або й інших, були незначні, а то й зовсім їх не було. Коли не форму конструктивну, то ідею заставних літер в Острозькій Біблії певніше за все шукати в рукописних пам'ятках українських середини XVI століття. Що в них тоді комбінувались форми тератологічної плетьонки з рослинними елементами ренесансовими, показують заставки і заставні літери в луцькій гродській записовій книзі 1576 року (див. мал. 3).

Таким чином увесь графічний матеріал шрифту в Острозькій Біблії взято з півуставу українських рукописних книг половини XVI століття. Простий шрифт зразком своїм

¹ Актова книга Київського Центрального Архіву Давніх Актів № 4398.

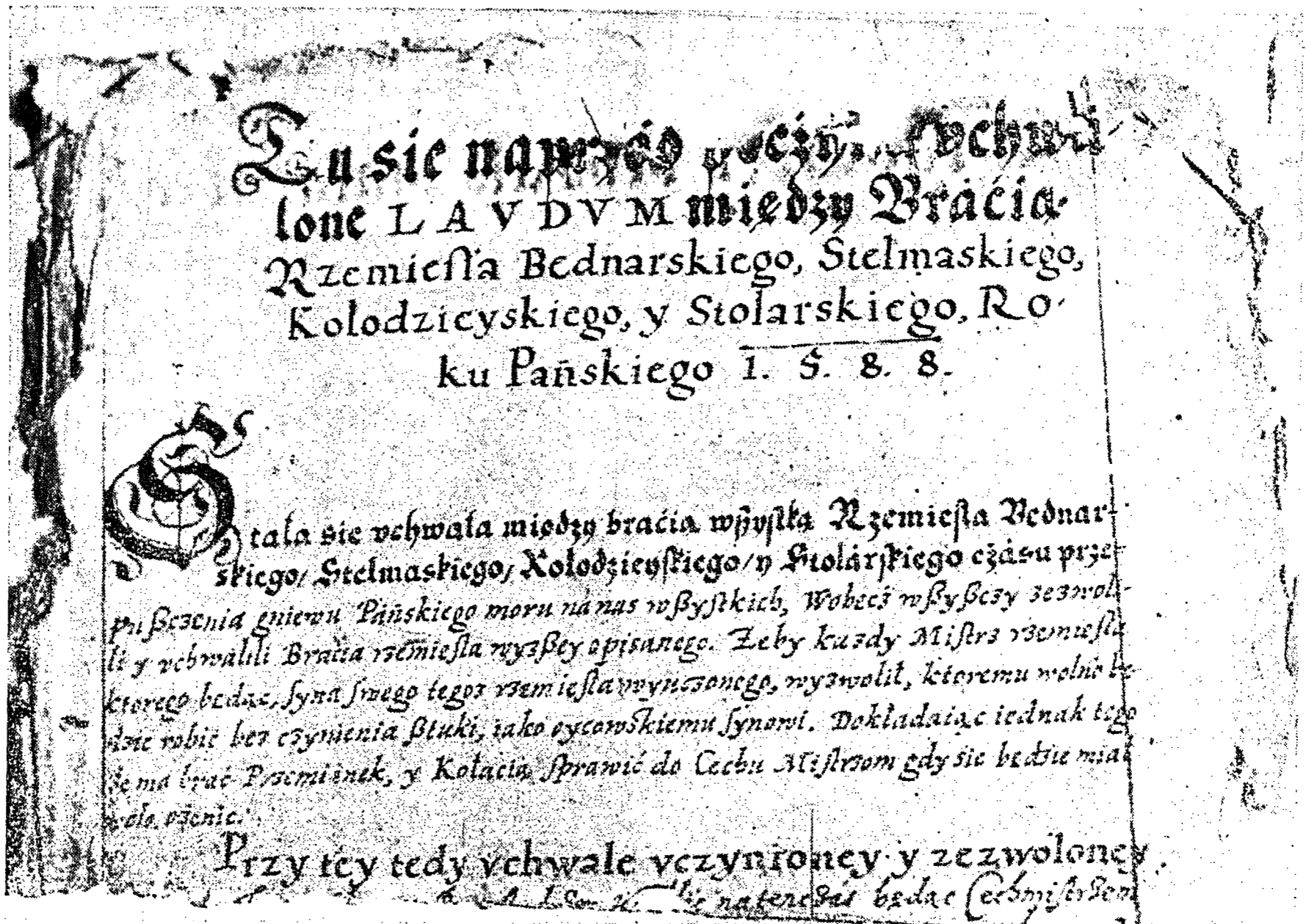

8. Заголовок в записовій книзі Кам'янець-Подільського цеху бондарів ест. 1585 року.

має графічний матеріал цивільного характеру, заставно-літерний, наймовірніше взятий із богослужбових книг XVI століття.

II.

Острозька Біблія, видрукована 1581 року в найкультурнішим тоді місті Волини, Острозі, являє собою пам'ятку графічну суто-українську. Вона є разом з тим і першим друкарським твором графічно-українським. Порівняння шрифту в Острозькій Біблії зі шрифтом першого локально українського стародруку Львівського „Апостола“ чи Заблудівських стародруків Федоровича вказує цілковиту різницю графічну шрифтів Острозького і Львівсько-Заблудівських друків. Шрифт Львівсько-Заблудівський, подібний до шрифту Московського Апостола, в основній своїй конструкції є так само півуставним, але має далеко більше літер уставних і зовсім не має літер скорописно-півуставних. Загальний характер графіки літер в „Апостолах“ відзначається більшою простолінійністю і гострокутністю, ніж у Острозькій біблійі.

9. Заголовок в записовій книзі Кам'янець-Подільського цеху бондарів ест. 1585 року.

Федорович в оточенні литовсько-українського феодального суспільства у Заблудові, або українського міщанського суспільства у Львові не створив оригінального українського шрифту, а лише повторював свій первісний московський. Трудно гадати, що львівське українське міщанство на той час не мало виробленого свого графічного рукописного стилю, який-би був джерелом для друкарського шрифту. Скоріше у львівського міщанства не було коштів чи стимулів до виробки свого стильового друкарського шрифту. Не дарма тут, перед Федоровичем ще засноване, друкарство підупало через культурну непідготовленість львівського міщанства до користання друкованими книгами.

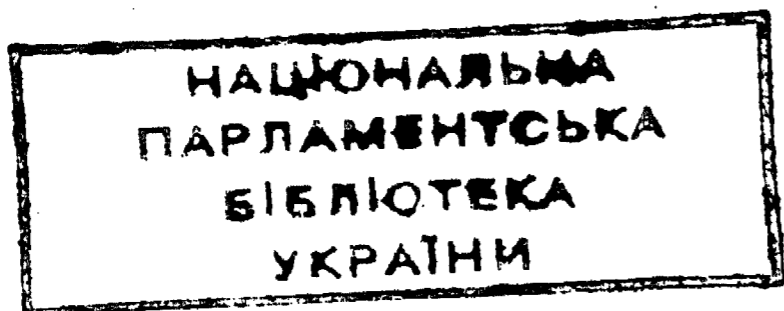
Львівське міщанство механічно прийняло те, що приніс з собою Федорович. Отже, не у Львові маємо ми дійсне зародження українського графічного друкарського стилю, а в Острозі. Але й не острозьке, чи волинське міщанство було творцем шрифту в Острозькій Біблії, а з'єднані сили всіх трьох культурно-творчих суспільств

...
...
...
...

685/272
272/589

українських: феодально-князівського, зем'янсько-шляхетського й міщанського. Це дало сприятливі матеріальні та ідеологічні умови для творчої друкарської праці. Привід і матеріальну базу дав представник українського феодально-князівського суспільства князь Костянтин Острозький. Це був виразник найбільш консервативної культурної течії на Україні. Треба було б чекати, що й видрукована його заходами Біблія служила консерватизуванню громадської ідеології на Україні. Противно тому, що чинила Біблія, друкована на Заході, коли революціонізувала там міське ремесництво, бюргерство та селянство. Але графічні форми Острозької Біблії перш за все промовляють супроти її консервативної ролі. Далі мова Острозької Біблії вже в значній мірі наближається до народньої української мови. Маємо дві основні прикмети поступовости.

Отже, Острозьку Біблію можна вважати за витвір не консервативної думки, а поступової. Новітня на Україні в той час друкарська техніка скористалася й матеріалом не архаїчним, а на той час вживаним широкими верствами громадянства. Князь Острозький дав лише матеріальні засоби для друкування Біблії. Творцем її був не він і не Федорович, а той гурток освічених українців, що зібрався навколо князя Острозького і працював під його економічним та політичним патронатом. То були особи не консервативних поглядів, як князь Острозький, і дивилися вони наперед, а не назад. Вони стояли в центрі творчої роботи над перекладом і друкуванням Біблії й надали її графічному й мовному змістові, замість церковно-слов'янської, цивільно-українську графічну форму. Суспільний склад цього гуртка був міщансько-зем'янський. Отже, справжній творець Острозької Біблії—це українське міщанство й зем'янство, що в єднанні з матеріальною силою феодально-князівською, відчуваючи найпроникливіше тогочасні завдання українського друку, досягли найбільшої далекозорости й виразности в його зреалізуванні. Острозька Біблія—це був спільний витвір трьох головних суспільно-культурних українських сил тогочасних: міщанства, боярства-зем'янства, панства-князівства. Технічні засоби дало українське міщанство, ідеологічно-організаційні та формально-конструкційні—зем'янство-боярство, матеріальні засоби—князівство-

панство. Цей культурний симбіоз розбіжних в суспільно-економічній відношенні сил склався під впливом дуже інтенсивного й раптового натиску на Україну з боку польського шляхетства після Люблинської унії 1569 року.

Ще від початку XVI століття став помітний вплив польський на східній Україні, а особливо на східнім Поділлі та Волині. Державний кордон до 1569 року заважав принаймні загніздитися етнічним та суспільним польським угрупованням на Україні. Але після 1569 р. головне таке угруповання, шляхетське, почало прискорено тиснутися на Україну й поставило під загрозу політичного знищення й економічного приниження пануючу на Волині феодально-князівську верству. Разом з тим воно виступило конкурентною силою відносно волинського українського зем'янства та боярства і визискуючою економічно відносно міщанства. А над усім цим стояла вища, „світсько-демократизована“ польсько-шляхетська культурність, що служила для польського шляхетства міцнішим організаційним цементам, ніж тодішня напівцерковна культурність українська. Найбільш політично свідоме загрожене феодальне князівство перше зрозуміло небезпеку й дало ініціативу створення супротивної польсько-шляхетській демократичній українській культурності. Воно подало ініціативу й дало матеріальну змогу скластися й працювати в тому огнищі культурно-національного руху українського, що найімпозантніше перш за все виявився в видрукуванні Острозької Біблії. Феодальне князівство намагалося зміцнити свій попередній авторитет і політичну владу що до українського міщанства й зем'янства-боярства через організаційний та матеріальний привід в культурно-національній боротьбі. Насамперед всю малокультурну масу міщанства й зем'янства-боярства треба було підвищити до зрозуміння цієї боротьби. Ширення освіти та друкованих книжок в найприступніших формах було головним засобом для того. Друкуючи Острозьку Біблію, малося на меті демократизувати українсько-слов'янське письменство. Для цієї роботи, очевидячки цілком свідомо, було покликано й національні українські сили—найосвіченіших представників міщанства та зем'янства-боярства. Утворився колективний і контактний національно-культурний фронт, за яким лежали властиві

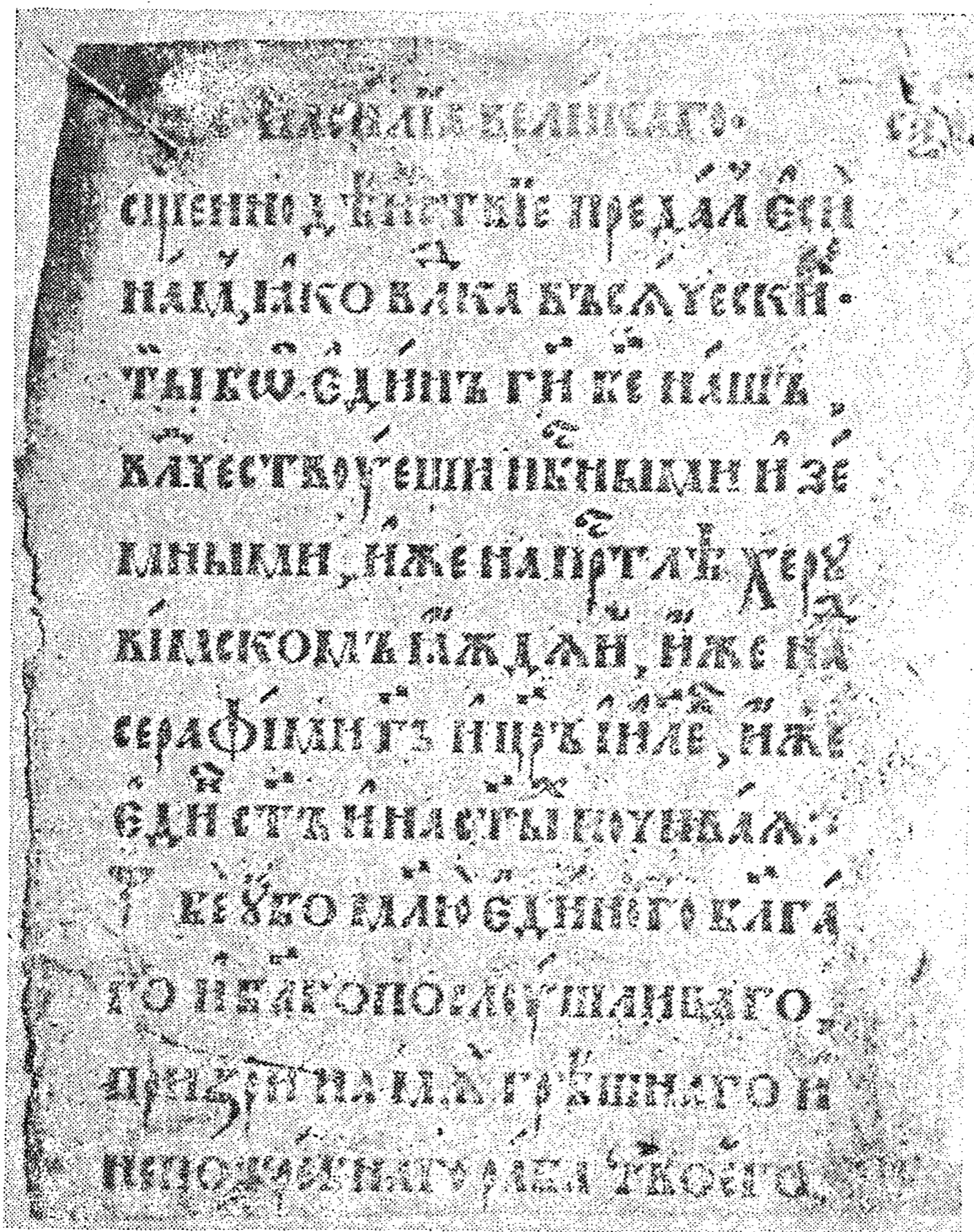

10. Напис на українському ритодруці XVII в.

кожній колективізованій групі суспільно-економічні інтереси. Слабкість цього фронту полягала в тому, що провідну роль відігравало суспільство ідеологічно супротивне поступовому напрямку національно-культурної боротьби. Цьому найбільше треба завдячувати те, що як сама колективізація сил, так і ефект її був короткотривалий. Доля шрифту Острозької Біблії може бути найкращим показником цієї короткотривалості. Скоро створений і швидко поширений, він займає поважне місце в українському друку до кінця XVI віку, а з початком XVII віку повільно зникає. Натомість береться до вживання в українських стародруках шрифт графічно зближений до півуставу початку XVI століття, а то навіть уставу XV ст. Цей останній бачимо, наприклад, в Стратинських стародруках початку XVII ст. (див. мал. 11) і в деяких Київських стародруках часів Петра Могили.

До якої архаїзації графічного матеріалу в друкарському шрифті дійшло, показують деякі друки київські 1630—1650 р.р. Тут маємо власне реконструкцію найархаїчніших графічних форм уставного письма. На перший погляд може навіть здаватися, що цей друк є далеко раніший від краківських та південно-слов'янських видань кінця XV і початку XVI століття. Такий графічний матеріал був розрахований на широкий народний вжиток, а не тільки вибранців зверхньої аристократії церковної й світської. Це бачимо з того, що вживалося його й на ритодрукарських творах для народу приблизно від того-ж часу (див. мал. 10).

Але над цією шрифтовою й ритодрюкарською архаїчністю лежить вже такий густий флер „ренесансовости“, що між шрифтом Острозької Біблії, зформованим під очевидним впливом ренесансу, й цим „архаїзованим“ пізнішим шрифтом є велика подібність.

11. Сторінка з Стратинського „Службника“ 1604 р.

Крім того, при всіх змаганнях архаїзувати шрифт, новітні форми літер часто цілком подібні до літер і Острозької Біблії, а може навіть взяті зі шрифту, що перейшов до друкарні Києво-Печерської Лаври, і вживається їх спорадично у друках Київських, так само і в ритодрюкарському написові.

Таким чином в усій архаїзації шрифту маємо елемент штучної консервації друкарської графічної форми в українському письменстві XVII століття. В основі цього штучного архаїзування, як і в основі шрифтотворення Острозької Біблії, лежали суспільні сили. Національно-культурна колективізація українських суспільних сил останньої чверти XVI століття не протягнулася далі від початку XVII століття. Значна частина волинського князівства й зем'янства боярства, втягнена в політичний вир польської державної організації та економічно звязавшись з польською територією, зближується й культурно з польським шляхетством. Усе широко громадянське в культурі й письменстві стали обслуговувати польські сили.

Український культурний елемент мав змогу знаходити собі виявлення лише в сфері церковно-релігійного життя. Все суспільство, що залишалось вірним українській культурі, не уганявши за польською культурою, залишалось позаду, а згодом стало консервувати і навіть архаїзувати формальні виявлення своїх культурних техніко-організаційних засобів. Вірним-же українській культурі залишилися не верхні шари українського суспільства, а нижні—частина зем'янства, боярства й міщанства. Утворився такий стан, що українські демократичні верстви стали консервативними ідеологічно і взагалі культурно. В цій „консервативній демократизмі“ знаходив своє виявлення національно-формалізований культурний елемент український в складі державного й суспільно-культурного польського організму. Частинне формалізування його й бачимо в архаїзації друкарського шрифту. Довготривалість цієї архаїзації показує що вона технічно й організаційно виконувалась одноліткою в суспільно-економічній приналежності організацією. Дійсно фактичний провід у тодішній письменницькій українській роботі взяла на себе Київо-Печерська Лавра. Це був міцний уламок старого українського феодального життя, що тепер більше, ніж навіть раніше, творив сам у собі замкнену культурно-економічну організацію. Київо-Печерська Лавра, архаїзована організаційно, й була за головного архаїзатора форми й змісту україно-слов'янського письменства першої половини XVII століття, яке розраховувалося тепер на нижчі суспільні верстви. Була звужена і змістовна

форма письменства в церковно-релігійних рамцях. Тому-то інші тогочасні суспільні українські сили були цілком пасивні та являли собою матеріал, призначений лише для зуживання друкарської продукції, яка в значній мірі була відірвана від реального суспільного життя та його організаційних потреб.

Треба думати, що лише козацьке суспільство, хоч культурно ще й неоформлене в першій половині XVII століття, все-ж було остільки значним, що впливало частково на форму і почасти мову київських видань. Незначні елементи шрифту Острозької Біблії та інші новітні впливи графіко-конструкційні та мовні в київських виданнях першої половини XVII ст., контрасні у викладовім і мистецько-формальнім відношенню до основного „архаїзованого“ фону, треба завдячувати розрахованості на цю молоду тоді суспільну верству. Сама ця верства, чужа всім складовим верствам, скомплікованим в творенні Острозької Біблії, залишила без уваги й наслідування цю друкарську пам'ятку в час свого початкового розвитку і в час пізнішого розквіту.

Таким чином основне здорове ядро україно-слов'янського письменства у формі Острозької Біблії не розвинулося, а поволі завмерло. Тому шрифтова графіка Острозької Біблії, мистецький цей витвір суто-української поступової творчости, лишилася самотною монументальною пам'яткою, відірваною й від попереднього й від пізнішого українського друкарства. Ця монументальна пам'ятка, щоб її оцінити, вимагає детального й уважного дослідження. Вона може дати нам не тільки зразки високої та здорової мистецької зародкової графіки, але й матеріал історичний для розкриття всієї епохи, що її створила. В порівнянні з Острозькою Біблією всі інші попередні й пізніші друкарські пам'ятки слов'яно-українські мають менший історично-джереловий інтерес. Вони є лише більш-менш вдатним, але механічним копіюванням чуженаціональних зразків, і в них ми не бачимо нічого взятого від Острозької Біблії, своїм національно-творчим духом відродження чужої консервативно-архаїзаторським тенденціям українського друкарства першої половини XVII століття. Не випадково це друкарство в мент найвищої архаїзації, відчуваючи всю його відірваність від організаційних вимог суспільного

життя, задовольняє останні друками польськими, шрифтову-ж графіку україно-слов'янську залишає незмінною. Розвивалась і удосконалювалася тільки техніка, бо матеріальні засоби видавців дозволяли на це. Тільки після козацької революції, коли суспільно-організаційною силою на Україні стає козацтво та козацька старшина, починає відроджуватися й шрифтова графіка. Вона до самого кінця XVII й початку XVIII віку набуває все більш новітніх конструкційно-композиційних форм. Але шрифт Острозької Біблії, як і сама епоха, що його витворила, були остільки далекі й чужі періодові останнього оновлення й розквітові книжкової графіки, що звязаности між ними та подібностей помічається ще менше, ніж між шрифтом Острозької Біблії та „архаїзованим“ шрифтом київських видань першої половини XVII століття.

Та им чином початок у раїнської шрифтової графіки на основі оригінального українського півуставу, імпозантне виявлений в Острозькій Біблії, скоро спинившись у своїм розвитку, не відновився потім ніколи до нашого часу.

